



VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

**Llicó magistral del prof. Dr.
Josep Ballester-Roca pronunciada
en l'Acte d'Obertura del Curs
Acadèmic 2023 - 2024 de la
Universitat de València, i en
l'Obertura Oficial de Curs de les
Universitats Valencianes**

València, 8 de setembre de 2023

Com Long John Silver no va aprendre a llegir

La lectura no és útil, ni innocent

Aquesta lliçó magistral versa sobre l'educació lectora, literària i, en especial, al voltant dels problemes i dels entrebancs de la comprensió lectora que hi trobem en les darreres dècades en els nostres joves, així mateix, en una part important de la societat.

ELS TRESORS D'UN TRAJECTE

Crec recordar que vaig llegir L'illa del tresor de Stevenson per primera vegada, ara ja fa molts anys, en una imprecisa traducció, sí que tinc ben present que era d'una de les col·leccions de l'editorial Bruguera, on ja havia llegit la història d'un tal Peter Pan. No vaig tardar a avorrir aquell personatge una mica busca-raons que volava gràcies a la pols màgica d'una petita fada. Poc després em vaig trobar amb Miquel Strogoff i altres tresors lectors.

He d'apuntar que tant la trama, les aventures pel mar, com alguns dels protagonistes en constant recerca d'una, a voltes, impossible identitat, em van captivar. Vaig emprendre aquell viatge sense tornada i em va transformar en un altre ésser humà. Potser siga una de les primeres connexions personals amb plaer per la literatura escrita. L'oral ja l'havia sentida a la pell i a l'ànima, entre altres, pel bon narrador que era el meu pare, amb uns contes carregats d'una excel·lent dosi d'imaginació i un polsim d'ironia. La nostra tradició rondallística.

Torne a L'illa del tresor. Aquella aventura de pirates, però com saben vostés, és molt més que això, que ha fascinat no pocs lectors. Un clàssic imperible de tots els temps on s'hi fusiona la narració pura, amb un estil penetrant i sense escletxes, on la densitat moral de tot allò que esdevé es barreja amb una ambigua atmosfera d'un viatge d'iniciació com és una part fonamental del fet literari. Tota una Bildungsroman. Pensen vostés en La muntanya màgica de Thomas Mann o El vigilant en el camp de sègol de Salinger.

El llibre de Stevenson ha encés entusiasmes i ha esperonat somnis, m'ha fet estremir de diversió en la penombra d'una llar, a la Ribera del Xúquer, on per la nit em transformava segons la lectura que tingués a les mans o la rondalla que m'hagués contant el pare. Sens dubte escoltava de ben lluny com s'apropava, ben a poc a poc, el soroll ferm, però ranquejós que feia la crossa de fusta de John Silver el Llarg o quan sentia les veus cavernoses dels filibusters cantar:

N'erem quinze en el cofre del mort,
iu, hu, hu... i la botella de rom!
El dimoni i el rom ens portaren al port,
iu, hu, hu... i la botella de rom!

Aquest relat ha estat i encara és, de ben cert, el filtre màgic que ha lligat per sempre més un munt de lectors i lectors amb la literatura. Fins i tot hi podem trobar un exèrcit gens desdenyable de creadors i creadores on Robert Louis Stevenson ha estat un dels seus escriptors predilectes. Anote aquest fragment com a exemple: “(...) els llibres tenen el seu destí, segons la cita llatina, i a vega-

des el destí dels autors segueix al dels seus llibres. (...) I hi ha alguna cosa en la mort de Stevenson a Samoa (1894) que imita de manera singular el tema del vi i el tema de la transformació. Va baixar al celler a pujar una botella del seu borgonya favorit, la va destapar a la cuina, i de sobte va cridar: Què em passa, què és això tan estrany, m'ha canviat la cara?... i va caure a terra. (...) va morir un parell d'hores després. Com m'ha canviat la cara! Hi ha una estranya relació temàtica entre aquest últim episodi de la vida de Stevenson i les fatals transformacions d'un dels seus meravellosos llibres. (Nabokov, 1987, pp. 300-302).

Sovint, molt més d'allò que ens pensem, la vida imita l'art i, en aquest cas concret la literatura. Cada obra creativa posseeix el seu disseny i, a voltes, el destí dels autors segueix el de les obres. Un altre cas ben paradigmàtic, recordem el del vell Tolstoi, que una nit abandona la família per morir a la cambra d'un cap d'estació, mentre nevava com sols sap nevar en la literatura russa, enmig de l'estrèpit dels trens que van matar Anna Karènina. Poca broma, per tant.

Qui no recorda Long John Silver? Aquell “cavaller de la fortuna”, d’esperit rebel, valent i ben perspicaç, l’intrèpid marí que va solcar els oceans a les ordres de pirates tan temuts com England o Flint, féu negocis de contraban a les costes de França i va ser venut com a esclau a les Antilles, sent el personatge més controvertit de R. L. Stevenson. Aquest home seductor, capaç de mil traïcions i sempre disposat a pactar fins i tot amb el dimoni. No sols fascina el jove Jim, sinó també a tots dos bàndols en litigi del relat.

Altres informacions que en sabem, encara que com a bon camaleó, canviant: sembla que ha servit a la Marina Reial i que havia perdut la cama en una batalla en defensa dels colors de la Gran Bretanya, no obstant això després hem descobert que en realitat la va perdre en un abordatge pirata a Trinitat. La seua dualitat és permanent.

Des que el trobem en la història, Long John Silver impregna cadascuna de les pàgines (fins i tot aquelles en les quals no apareix) amb la seua presència: quasi sempre afalagador, a estones implacable, en tot moment més pe-

rillós que un alacrà per molt que ens puga seduir amb la mirada o amb els dots persuasius de la paraula. A voltes el seu llenguatge sembla col·loquial, altres és ben refinat, equívoc quan ho estima oportú.

La seua relació amb Jim Hawkins, el protagonista de la novel·la, és ben polièdrica, ja que el veu com un home audaç pel qual sent una gran admiració i amb això provoca un xoc quan és descobert com responsable del motí. Es revela aleshores que sempre ha jugat a dues baralles. No oblidem, però, que segons avancem en l'evolució de Jim també és més ambigu el seu comportament, com es veu en les decisions que ha de prendre entre el món de la legalitat i el món (més perillós, això sí, però molt més fascinant) dels pirates.

En aquest llarg viatge de la recerca de la identitat, no li falta raó a Savater (1983) quan considera que la novel·la és, abans de res, una reflexió sobre l'audàcia. Però només qui pren decisions es guanya el dret a seguir el seu camí i no el dels altres. Com fem en l'aprenentatge lector, la nostra trajectòria determinarà la interpretació i el nostre coneixement. La comprensió i la competència

lectora marcaran aquest aspecte, que serà personal i intransferible.

Els pirates són un grup d'individus que no coneix més autoritat que la pròpia. En el fons són un curiós símbol de democràcia llibertària, ningú mana sobre ells, llevat que així ho trien. En tot això el lector o lectora ens pot recordar els pirates, cap imposició ens determina l'amplíssim ventall de la lectura, som en el fons traficants de paraules com apunta Woolf (2019, pp. 115-116): “Permetre que unes autoritats, per molt togades que estiguen, entren a les nostres biblioteques i deixar que ens diguen com llegir, què llegir, quin valor donar a allò que llegim és destruir l'esperit de llibertat que es respira en aquells santuaris”.

Ser lector, aquest llarg procés, aquest plaer difícil es confirma com un exercici de recepció i diàleg. Així mateix, poc útil, ara utilitze el concepte tal com l'aplica Nuccio Ordine (2013) on indaga sobre el paper fonamental de seguir vigilant tant a les universitats com en l'educació aquell afany de saber i de recerca, no sempre, amb l'objectiu immediat pràctic.

La Federación de Gremios de Editores, com ens té acostumat des de fa anys, publica el Baròmetre d'Hàbits de Lectura i Compra de Llibres (2023), del qual apuntarem sols algunes dades rellevants. El 68,4% de la població espanyola major de catorze anys afirma llegir llibres en qualsevol format, ja siga per oci, per motius de treball o estudis. Si tenim en compte sols la població que diu llegir en el temps lliure, el percentatge baixa al 64.8%. La xifra d'aquells que llegeixen amb una freqüència diària o setmanal, se situa en el 52.5% de la població. Però n'hi ha una dada preocupant, el lector ocasional, aquell que llig alguna volta en tres mesos és el 12, 3% i el no lector és el 35, 2%. És a dir, el 47, 5% no són lectors habituals. Les dades aportades tornen a demostrar des de fa molts anys que el percentatge de dones lectores (64.1%) és superior als dels homes (54.0%). Per tant, el perfil del lector a l'estat Espanyol és una dona amb estudis superiors.

En aquesta línia de reflexió destaquem la presència d'una paradoxa de dràstiques conseqüències, perquè sovint, ens trobem amb persones que pateixen un analfabetisme de segon grau o funcional: saben llegir, almenys,

en aparença. Ens referim a la lectura mecànica, però funciona amb vacil·lacions. Hem de recordar, però que la validesa de tot acte de lectura es regeix per la comprensió. Aquesta lectura pot oposar-se a la profunda, aquella que permet expressar un text en la seua riquesa, interpretar-lo i, al temps, gaudir-lo. No es tracta de bressolar-se en la superfície sinó accedir al seu epicentre i, per tant, de descobrir la bellesa, però també els seus secrets. La lectura hauria d'acompanyar l'esperit crític. (Ballester, 2011, 2015; Ballester i Ibarra, 2021).

Així, llegir representa molt més que desxifrar unes marques gràfiques. Saber llegir implica l'apropiació d'allò escrit. Per tant, no pot considerar-se com una acció passiva, és una construcció de sentit.

LA TEMPERATURA A QUÈ EL PAPER DELS LLIBRES CREMA

L'activitat de llegir mai podrà ser qualificada com a innocent. Com molt bé va apuntar Víctor Hugo, les lectures han transformat els homes i les dones de despatx

en éssers humans d'acció. Els llibres, la seua influència, modifiquen els lectors: l'hidalgo Alonso Quijano malbarata la seua hisenda al so del seu encís, i quan la gent raonable llança al foc les novel·les que li havien begut l'enteniment i tàpia la porta de la biblioteca ja és massa tard. Igual que li succeeix a Emma Bovary. A partir de les lectures, desitja que la seua vida fluesca com una novel·la i de fet, així va transformar el seu futur.

La lectura i els llibres, tinguen el format que tinguen, constitueixen un risc d'inusitades proporcions per a la vida dels lectors, tal com hem comprovat fins ara. No obstant això, també poden comportar altres perills, segons els ocorre a tots aquells que en un monestir de la Itàlia septentrional, en concret l'última setmana de novembre de 1327, senten un estrany interès per alguns llibres prohibits i es troben amb el càstig diví o el Malèfic. L'afany de coneixement els provoca horribles conseqüències. Fra Guillem de Baskerville i el seu ajudant Adso de Melk en són testimonis. Es coneixen altres mostres, com en un llibre denominat El Necronomicó, obrir-lo és suficient per a perdre la raó. Tal com ho relata un tal Lo-

vecraft. Fins i tot una persona cultivada com el llibreter suís Johann Georg Heinzmann, que va arribar a pensar que l'hàbit lector incontenible va ser el motiu d'una de les catàstrofes de l'època, fins i tot tan terrible, segons ell, com la Revolució francesa.

Torrente Ballester (1983, pp. 263-264) parla amb lucidesa dels enemics del llibre i comenta:

“Los enemigos actuales del libro, los que intentan suplantarlos por lo que sea, son los representantes modernos de aquella sociedad que hacia 1620 fundaron, con el dinero que les dejó su señor, el Ama y la Sobrina de don Quijote, con el objeto de congregar en una sola entidad activa a los enemigos del libro, principalmente a quienes lo temían. Se sabe que mantuvieron relaciones fáciles y felices con la Santa Inquisición, de la que recibieron ayuda política y financiera. Para esas gentes, el libro es el gran terrorista, el enemigo número uno, pues aunque encierran a la víctima, si le dejan libros a mano, por sus páginas se evaden, y si con sus personajes participan en la vida del mundo, ellos mismos les ayudan a alcanzar la libertad.”

Des d'aquest punt de vista, encara defense que la paraula pot aturar la violència. Un cas ben paradigmàtic és aquella sagaç princesa que va detenir la barbàrie del rei Xahriar al país de Quitab alif laila ua laila. Una tal Xahrazad simbolitza la persuasió del mot dut al màxim exponent. La paraula llegida o contada: el joc de les metàfores que és capaç d'ajornar la violència durant mil i una nits.

La lectura simbolitza, així mateix, un intercanvi. La interacció existent entre el text i el lector, el producte d'un diàleg en el qual es negocia la coherència interna del text i aquella que el lector li atribueix. Per això, llegir no significa, en essència, més que una conversa. Una persona quan llig es llig a sí mateixa. El pensament de Kant, el significat humà d'Hamlet o la passió que Carmesina sent per Tirant tornen a nàixer, recreats per aquells que llegeixen.

De les moltes religions existents en el món, les més extenses es fonamenten en un llibre, que per als creients té caràcter sagrat, pensem per exemple en la Bíblia, l'Alcorà o el Tao-Teking. En alguns contextos, aquest llibre pot transcriure l'única veritat, per la qual cosa rebate-la

o distorsionar-la constitueix una heretgia. En aquesta línia, podríem citar com un dels casos més espectaculars en els nostres dies el de la fatua llançada contra Salman Rushdie i els seus Versicles satànics (1988). Com de tots es sabut va patir un atemptat a Nova York d'ara fa un any.

No obstant això, aquestes mostres no constitueixen afers singulars, sinó que al llarg de la història es constaten nombrosos exemples, com els d'Erasme de Rotterdam, de Teresa d'Ávila o de François Rabelais. Quan aquest últim, l'any 1532 publica les aventures de Pantagruel, Calvinus (Jean Cauvin), teòleg protestant francès, dirà: “Vet ací un aixafaterrossos que llança indecents pulles contra les Santes Escriptures: com aqueix diable denominat Pantagruel, i tots aqueixos fems i vileses. Tots ells són gossos rabiüts que vomiten les seues immundícies contra la majestat de Déu” (1984, p. 179). Així s'inicien les persecucions. Comencen cremant llibres i acaben cremant persones, tal com ens explicaria Heinrich Heine o un cèlebre aforisme de Joan Fuster.

Evidències d'extermini de llibres i de biblioteques podem rastrejar en totes les èpoques fins a arribar als

nostres dies. Des de l'incendi de la llegendària Biblioteca d'Alexandria a la destrucció de l'Institut d'Estudis Orientals de Sarajevo, des de la crema de llibres pels nazis o pel règim franquista, des del saqueig de les biblioteques de Bagdad de 2003 a l'espoliació de documents decretada pel Cardenal Cisneros. Darrere de totes i cadascuna d'aquestes accions subjau un únic propòsit: l'intent d'esborrar la memòria de l'enemic o les idees que el sustenten.

“Era un plaer cremar. Era un plaer especial veure estris devorats, veure coses ennegrides i transformades”. Així s'inicia l'obra *Fahrenheit 451*.

LLEGIR PER A COMPRENDRE

Ara fa uns mesos, a finals del curs passat, s'hi va produir bastant d'enrenou, fins i tot un cert soroll mediàtic, almenys en alguns sectors sensibilitzats de la societat, que va venir motivat per la publicació dels resultats de la prova PIRLS 2021(2023), que, com saben vostés, avalua la comprensió lectora a nivell internacional¹. Els resultats 1PIRLS mesura la comprensió lectora en xiquetes i xiquets de 4t de primària de 57 països.

són ben preocupants: la comprensió lectora a primària cau en picat. A l'estat Espanyol continua per sota de la mitjana europea i de l'OCDE. En relació amb l'anterior estudi (PIRLS 2016), Espanya ha baixat set punts². Alguns investigadors apunten que aquest descens podria respondre a l'impacte que la pandèmia de la COVID-19 ha tingut sobre el funcionament dels centres escolars. Des del meu punt de vista, aquest fet ha pogut accentuar la qüestió, però aquesta és de fons i ve de lluny. Tant la pandèmia com tot allò que l'envolta s'ha convertit en l'excusa per a justificar alguns dels problemes i moltes de les actuacions, que, de vegades, realitzen els governants. És evident que en són molts els factors que hi intervenen, com també ho és que caldrà que tots plegats -començant per les administracions educatives- hem de saber trobar i aplicar les mesures correctives pertinents. Això sí, de

2 En el cas d' Espanya – segons dades de l'informe elaborat, a partir del PIRLS 2021, pel Ministeri d'Educació i Formació Professional i en què es comparen els resultats d'estat Espanyol amb els països de l'OCDE i la UE–, s'observa que entre el 2016 i el 2021 es capgira la pujada experimentada els cinc anys anteriors (es publica un PIRLS cada cinc anys des del 2001) i, a més, amb un descens significatiu: de 528 punts a 521.

manera reflexiva.

Per a nosaltres, faig referència aquells que ens dediquem a la investigació educativa, per a molts docents, per a la majoria de pares i mares, la comprensió lectora ha estat i és sempre una prioritat. Ha quedat clar, no sols es tracta que les criatures han de llegir, sinó de com llegeixen. Hem de fer que puguem desenvolupar l'esperit crític (no cal dir que retirar Caputxetes Roges, transformar al llenguatge políticament correcte rondalles d'Enric Valor, censurar Roald Dahl o les revistes Camacuc o Cavall Verd és als antípodes d'això).

Fet i fet, aquests índexs de comprensió lectora no sembla que a nivell social, en general, hi haja una consciència clara de la necessitat de millorar-los. Recordem que el poder, millor dit, aquelles i aquells que embolcallen el poder sempre han tingut una relació poc entusiasta amb la lectura. Pensem que un dels grans bens socials d'un país és la seua cultura i l'educació. Perquè en som, de conscients, de la magnitud de la tragèdia?

Llegir sense comprendre no és llegir, ja ho hem comentat, és a dir, un lector que no entén es transforma

en un analfabet funcional, perill del qual ja va alertar l'UNESCO fa més de tres dècades. Sabem que més o menys, a quart de primària els xiquets i les xiquetes fan una revolució intel·lectual ben complexa que els ha de permetre passar d'aprendre a llegir, a aprendre llegint. Fins aquest moment l'estudiantat adquireix les destreses que permeten el fet de llegir; a partir d'ara, cal que faça de la lectura un instrument essencial de la comprensió del món. Luri (2023), a partir d'aquestes dades, va més enllà: "(...) un predictor de la trajectòria escolar futura, ens podem permetre intuir l'èxit o el fracàs d'un alumne als 16 anys pel vocabulari que fa servir als 9. (...) PIRLS, doncs, ens ofereix al mateix temps una radiografia col·lectiva de quart de primària i un diagnòstic d'allò que pot passar al final de l'ESO".

Llegim en L'illa del tresor, tot caracteritzant el personatge Long John Silver: "Barbacoa no és un home corrent. Va rebre una bona educació en la seua joventut i, quan vol, parla com un llibre obert". Hem comprovat John Silver el Llarg no necessitava aprendre a llegir, havia après en la bona educació pública de l'època. Gaudia

d'una excel·lent competència lectora. Com continua en l'actualitat a l'educació pública anglesa que se situa en el top ten de l'informe PIRLS.

Tal com diríem alguns investigadors (Blakemore i Frith, 2011; Ballester, 2011 i 2015; Ballester i Ibarra, 2016; Caine, 2018; Rodríguez, 2023) comprendre un text és com entrar en un espai amb dues grans estances que s'hi comuniquen: d'una banda, una que requereix la progressiva sensibilització als sons i al reconeixement dels trets gràfics de les lletres i que demanda de l'altra, d'un entrenament en la fluïdesa de la descodificació i la comprensió. D'aquesta manera s'hi realitza el fonament sòlid que pot aportar a l'aprenent capacitat per a confrontar-se amb textos que vol comprendre i ha de construir la pròpia interpretació.

L'edifici de la comprensió lectora està farcit d'habitacions que s'hi superposen i que s'obrin a mesura que avancem, cambres a les quals, sovint, serà necessari tornar per a consolidar, i que han de moblar-se per a poder sentir-nos còmodes mentre practiquem la lectura. La construcció d'aquest gran bastiment s'inicia aviat,

com apuntava aquell príncep dels humanistes, Erasme de Rotterdam, al tractat Eduqueu els infants ben aviat en les lletres (2016). Sabem que la lectura compartida, la lectura de textos de tot pelatge en veu alta, la repetició d'embarbussaments i tot un bagatge ben vast són el formigó armat sobre el qual s'hi sostindrà l'immoble. Aquestes pràctiques seguides marcaran una diferència substancial en la vida dels xiquets i les xiquetes, fins i tot, pot corregir un biaix social que es transforma en un llast de per vida.

Si som el que som perquè llegim, és perquè, en llegir desenvolupem algunes de les capacitats cognitives més específiques de l'ésser humà. Paulo Freire (2014, p. 28) apuntava: “la comprensió d'un text no és alguna cosa que es rep com un regal: exigeix treball pacient”, per tant és necessari buscar aquest punt per a submergir-se, en aquesta mar profunda, en un viatge sense límits ni baranes.

Italo Calvino conrea la noció epistemològica de la literatura com “un mapa del món i d'allò cognoscible” (1995, p. 233), nosaltres ampliariem aquesta noció tot fent-la nostra. Podem interpretar aquest mapa, el mapa

del coneixement ja que el sabem llegir. Recorden que el grup de bucaners no hi podia escapar de l'illa, per no saber llegir els mapes de navegació. El tresor és la lectura. Aprenem a llegir i a viure segons fem el viatge. Com va fer d'una manera perspicaç i, fins i tot llibertària un tal Long John Silver. I acabe amb un fragment d'una escriptora que m'estime:

“Algunes voltes he somiat, almenys, que quan arribe el dia del Judici Final el Totpoderós es dirigirà a Pere i li dirà, no sense una certa enveja quan ens contemple arribar amb els nostres llibres: «Mira, aquestes persones no necessiten recompensa. No hi tenim res a donar-los. Han estimat la lectura»”. Virginia Woolf (2019, p. 132-133) dixit.

